

УДК 94(477):343.11«1775/1850»(049.32)

**О. А. Бачинська,**

доктор історичних наук,  
професор кафедри історії України  
історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова,  
вул. Єлісаветинська, 12, м. Одеса, 65082, Україна

**І. С. Гребцова,**

доктор історичних наук,  
професор кафедри нової і новітньої історії  
історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова,  
вул. Єлісаветинська, 12, м. Одеса, 65082, Україна

**«ОДИН ТОЛЬКО БЕЗСОВЕСТНЫЙ ОТКАЗЫВАЕТСЯ  
ОТ ПРИЗЫВА В СОВЕСТНЫЙ СУД»**

**Шандра В. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.) / В. Шандра. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2011. – 266 с.**

До Наукової бібліотеки Одеського національного університету надійшла нова робота відомого українського ученого, доктора історичних наук, співробітника Інституту історії України НАН України Валентини Степанівни Шандри. У сфері наукових інтересів ученого довгий час знаходиться історія державних установ, що діяли на теренах України у XVIII-XIX ст. На цей раз автор звернулася до надзвичайно цікавої, але малодослідженої теми – історії діяльності совісних судів, що були засновані у Російській імперії за наказом Катерини II в останній чверті XVIII ст. На відміну від інших установ такого роду особливістю совісних судів було те, що вони виконували не лише каральну функцію, а й миротворчу, маючи у своєму арсеналі такий засіб вирішення спірних проблем, як примирення конфліктуючих сторін. З'явившись у добу Просвітництва, ці установи не були лише місцевим явищем. При реформуванні судочинства російська імператриця намагалася врахувати європейський досвід, запозичити деякі форми організації судової влади, спираючись при їх створенні на зарубіжні взірці подібних інституцій. У монографії В. С. Шандра всебічно простежила процес становлення і розвитку совісних судів в українському суспільстві, їх роль і місце у судовій системі кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Архітектоніка книги чітка і логічна. Істориком глибоко проаналізовані роботи попередників, виявлені головні напрямки їх досліджень. Цьому питанню В. С. Шандра присвятила окремий розділ книги. Підсумовуючи результати історіографічного огляду, історик цілком обгрунтовано відмічає, що у науковій літературі головна увага зверталася на теоретичні питання запровадження совісних судів. Проте значно менше досліджена їх практична діяльність. Це насамперед обумовлено неповною збереженістю архівних фондів. Якщо першу проблему можна вирішити, спираючись на опубліковані законодавчі документи і нормативні акти, то другу – лише за допомогою архівних джерел.

Основою дослідження В. С. Шандри стали саме архівні документи, що виявлені нею у фондах архівів України та Росії: Центрального державного історичного архіву України (ЦДАК України), Російського державного історичного архіву (РДІА),

державних архівів Волинської, Житомирської, Київської, Одеської, Рівненської, Чернігівської, Хмельницької областей. Заслугове на увагу зроблений автором аналіз ставлення сучасників до совісних судів, їх роздумів про ефективність такої форми судочинства. У назву рецензії саме й винесене твердження імператриці, яким вона намагалась мобілізувати моральну відповідальність підданих за власну недостойну поведінку та вчинки (с. 22). Надалі дослідниця змальовує приклади ставлення до рішень совісного суду громадян різного рівня, особливо розуміння його необхідності чиновниками вищого рангу, які намагались довести важливість рішень суду для панівних верств населення. Якщо сановне оточення Катерини II намагалось в першу чергу подолати недовіру до совісного суду, розширити його юрисдикцію, то деяких чиновників середньої та нижчої ланки приваблював притаманний йому гуманізм і викликав бажання брати участь у його практичній діяльності. Дослідниці вдалося простежити ставлення до совісних судів творчої інтелігенції (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, О. М. Островський, М. В. Гоголь тощо), для якої поняття мораль і переконання мали набагато більшу вагу, ніж для значної частини інших членів суспільства.

В. С. Шандра дослідила еволюцію совісних судів від зародження ідеї до їх створення, структуру, фінансування і діловодство цих установ.

Цікавим аспектом у монографії є аналіз впливів різних правових систем на мету, завдання і компетенцію нових для Російської імперії судів. Так, авторка відзначила впливи англійського, італійського та українського судівництва. Зокрема, з українського судівництва була запозичена практика третейського суду, про який йшлося в «Правах, по котрым судится малороссийский народ». На початку своєї діяльності совісні суди у своїх рішеннях мали посилання й на Литовський статут, й до Магдебурзького права, але з часом їх повністю замінили російські зводи законів.

У монографії підкреслюється, що совісний суд фінансувався державою, його структура була гнучкою, постійно удосконалювалася, набуваючи рис, притаманних самодостатній державній установі. Проте обмежене державне забезпечення, брак коштів на утримання повноцінних канцелярій у губерніях не дозволяв совісним судам повністю виконувати ту роль, яку вони мали відіграти у суспільстві за задумом Катерини II. Отже, В. Шандра підкреслює те, що необхідність існування совісних судів визнавали й наступники імператриці – Павло I, Олександр I та інші, додаючи, корегуючи або скасовуючи окремі положення його функціонування.

У монографії авторкою всебічно і дуже яскраво досліджений судівський корпус від процесу виборів у різних губерніях, що було суттєвою новацією, до соціальної конфігурації й умов служби суддів та засідателів. Вони мали представляти на розгляд не лише відповідні письмові документи, в тому числі й про досвід роботи, але й відповідати високим моральним нормам, мати такі риси, як чесність, бездоганність та інші. Виконання обов'язків совісного судді та засідателів було важливим, крім іншого, й для можливості їхнього кар'єрного зростання, адже служба без порушень давала можливість претендувати на посаду голови судової палати або в подальшому не обиратися на нижчу посаду. Серед суддів домінували вихідці з дворянства, але засідателями ставали не лише дворяни. Своїх представників у складі засідателів мали купці, міщани і навіть селяни. Держава, підтримуючи пропозиції дворянських зібрань, міщанського та селянського середовищ, вимагала від кандидатів відповідності матеріальному (наявність нерухомості) та моральному

(освіченість, авторитет і репутація у суспільстві) цензу. Умови служби у совісних судах визначалися завданнями, які покладала на ці установи центральна влада.

Важливим питанням у монографії є наступне: чи могли совісні судді або засідателі відступати від законів, керуючись власною думкою при винесенні рішення? Особливо це стосувалось справ малолітніх, до яких застосовувалось занадто жорсткі покарання, на думку багатьох сучасників, і саме це змусило звертатися суддів до перегляду відповідних законодавчих норм. За наявності відповідних норм суддя мав виносити вирок згідно з ними, але в той самий час за відсутності законодавчої бази суддя міг виносити рішення на основі власного розуміння законів та їх приписів, а також моралі, «яка для совісного судді окреслювалась поняттям совісті».

Особливий інтерес для читача має розділ, у якому висвітлюється практична діяльність совісних судів, що є конкретним виміром їх значення і місця у судочинстві Російської імперії. До компетенції совісних судів було віднесено справи як кримінального, так і цивільного характеру. Проте, і це зрозуміло, в кримінальних справах совісний суд не наділявся судовою ініціативою, і розпочинати розгляд такої справи він міг лише після відповідного звернення губернського правління, загальних судів, приватних ініціатив. Помітну роль совісний суд відігравав насамперед у вирішенні земельно-майнових суперечок. За підрахунками В. С. Шандри, серед позовів до совісного суду на перше місце виходять звернення про стягнення грошового боргу. Функції совісного судочинства з його третейським арбітражем яскраво виявилися також при вирішенні питань про порушення спадкових прав, матеріали про які складають близько третини від загальної кількості судових справ. В усіх випадках, коли сторони знаходили порозуміння, складався специфічний документ – мирова угода, де фіксувалися досягнуті умови. У цьому разі позивач втрачав право поновлювати суперечку не лише у совісному, а й апелювати до будь-якого іншого суду. Проте далеко не завжди, як переконливо доводить дослідниця, відповідач погоджувався на компромісне з'ясування конфліктної ситуації. Якщо не вдалося дійти порозуміння, сторони поклалися на рішення самого совісного суду або на посередників, які допомагали їм вийти на рішення, що влаштовує усіх. Аналіз станового походження позивачів дозволив автору дійти висновку, що соціальне середовище, яке користувалося послугами совісного суду, було ширшим, ніж того вимагало російське законодавство. Якщо на більшості території держави сторонами були представники вільних станів, то в українських губерніях можливостями совісного суду користувалися навіть закріпачені селяни.

Вагомий напрямок діяльності совісного суду мала забезпечити стаття 401 «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи», що визначила надзвичайно важливе його повноваження, ту складову права, до якого практично не зверталось попереднє законодавство Російської імперії, і яка впливала з принципів та ідей заснування цього суду. Ця стаття визнавала право кожної затриманої людини, якій протягом трьох днів не було оголошено про причини арешту, звертатися по захист до совісного суду. Совісний суд мав вимагати пояснень, що за змістом вводило нове поняття для російської правової системи як «недоторканість особи». Стаття, безперечно, несла відлуння просвітницької епохи. На жаль, це явище не мало широкого розповсюдження, скоріше стало виключенням, ніж правилом. Як підкреслює В. С. Шандра, цю ідею спотворили бездарним втіленням у життя. Громадські права так і не стали суспільним надбанням того часу.

Совісний суд займався справами сім'ї, врегульовуючи суперечки між батьками й дітьми, розглядав позови про чаклунство та чарування. Решта повноважень по-

лягала у з'ясуванні справ карного характеру, до яких відносилися злочини, що були вчинені неповнолітніми та душевнохворими і потребували особливого підходу при покаранні. У монографії підкреслено, що карні злочини розпочинала розслідувати повітова поліція, яка повністю забезпечувала досудове слідство, а потім справу передавали на остаточне вирішення совісному суду. У своєму дослідженні В. С. Шандра всебічно проаналізувала специфіку діяльності совісного суду на українських територіях Російської імперії, повністю реалізувавши поставлену мету.

Значну частину монографії складають додатки, що містять важливі документи з історії практичної діяльності совісних судів, які зберігаються в фондах ЦДІАК України і публікуються вперше, а також авторські розвідки. Публікація документів ілюструє висновки дослідниці. Комплексно представлений у вигляді таблиць кадровий склад суддівського корпусу (персонально і за суспільним станом суддів та засідателів) дозволяє читачеві простежити зміни у їхньому складі за період з кінця XVIII ст. до кінця 50-х рр. XIX ст. Не менш цінними є наведені В. С. Шандрою дані про наявність архівних фондів з діяльності совісних судів за роки функціонування по губерніях. Робота має географічний та іменний показники.

У цілому публікація такого фундаментального дослідження є новим гідним внеском талановитого ученого у вивчення історії державних установ і дозволяє окреслити коло проблем, які можуть стати полем пошуку для подальших досліджень.